

1. HISTORIE

Konání sčítání lidu je zaznamenáno již v dávné minulosti. Již v 6. století před naším letopočtem pamatovala ústava krále Servia Tulia na periodické sčítání všech občanů pro jejich zařazení do příslušných daňových skupin. Nejčastěji je zmiňováno nařízení o sčítání lidu pro celou říši římskou v době narození Ježíše Krista za panování římského císaře Augusta. Sčítání lidu je možno považovat za skutečně nejstarší druh statistiky. S rozvojem společnosti se měnil jejich cíl, účel, rozsah, metody zjišťování a zpracování.

Na území Čech jsou známy rejstříky (v literatuře označované i jako tzv. berní seznamy) ze 14. století, seznamy poddaných z 15. až 17. století, z nichž významná je např. "Tabule obsahující v sobě všecka J. M. Císařství panství, všecky stavy a lidi poddané v království Českém" z roku 1605, nebo berní rula z roku 1654. V roce 1702 byla na území Čech provedena soupisová akce, označovaná jako „solní“ sčítání, které již mělo určité znaky úředního sčítání obyvatelstva.

Vývoj do poloviny 19. století

Od poloviny 18. století do 50. let 19. století se již začínají provádět více či méně pravidelné soupisy obyvatel (v některých obdobích v tříleté, ale i roční periodicitě), především tzv. tereziánské konskripce. Jde o soupisy, které byly konány buď k účelům fiskálním nebo vojenským. Prováděly je buď orgány politické a duchovenstvo (v letech 1754 až 1769) nebo orgány vojenské a politické (v letech 1770 až 1851). Prvé z nich zachycovaly obyvatelstvo přítomné, kdežto druhé tzv. „domácí obyvatelstvo“, později dané domovskou příslušností k obci.

První rozsáhlejší soupis obyvatelstva v celé habsburské monarchii byl proveden **v roce 1754** a to na základě císařského nařízení (reskriptu) o konskripci z 13. října 1753. Císařským nařízením z 19. ledna 1754 bylo stanoveno, že se soupisové akce mají zúčastnit vrchnostenské úřady. Třetím císařským nařízením z 16. února 1754 byla provedením sčítání pověřena jak vrchnost, tj. majitelé panství, tak i církevní úřady. Byl rovněž stanoven jednotný formulář pro oba druhy soupisu, při kterém byl za veškeré přítomné obyvatelstvo zjišťován a zaznamenáván věk, pohlaví, legitimita (manželský původ) a rodinný stav. Mezi soupisy nebyla zaznamenána shoda, neboť duchovenské seznamy oproti vrchnostenským vykazovaly údaje vyšší.

Podle císařského nařízení z 16. února 1754 se měly další soupisy konat vždy po 3 letech, ale v důsledku vypuknutí sedmileté války se soupis v roce 1757 neuskutečnil a druhá konskripce proběhla až **v letech 1760-1761**. Rovněž její výsledky byly značně nepřesné, mj. i proto, že nebylo precizně vymezeno obyvatelstvo podléhající konskripci. Císařským nařízením z 22. května 1762 bylo uloženo opakovat soupisy **každoročně**. Nadále však byly církevní konskripce přesnější než vrchnostenské soupisy. Konskripce se konaly pravidelně až do roku 1769 a kromě údajů o početnosti obyvatelstva a o jeho rozložení podle věku a pohlaví, částečně i rodinného stavu, zachycovaly také údaje o sociální skladbě obyvatelstva. Dochovaná data jsou však značně torzovitá.

Patentem ze dne 10. března **1770** nařídila císařovna Marie Terezie v českých, dolnorakouských a vnitřních rakouských dědičných zemích sčítání lidu, tažného dobytka a domů k provedení reorganizace vojenských obvodů. Dualismus provádění konskripcí byl zachován, i když vedle vrchností druhý soupis prováděly vojenské úřady. Dochází již k rozlišení sčítaných osob na domácí (tj. v místě narození a bydlení, příp. později přistěhovalé a zde usedlé) a na cizí (tj. dočasně přítomné). Patent z 10. března 1770 dále stanovil, že práce na sčítání mají začít 1. října téhož roku a jelikož se předpokládalo sčítání pochůzkou dům od domu, bylo třeba očíslovat všechny domy v sídlech, která byla pro účely konskripce pojmenována konskripčními osadami. Zároveň bylo obyvatelstvu zakázáno napříště měnit příjmení, a tím vznikl základ dodnes platné identifikace jednotlivců podle jejich jména a příjmení. Dále bylo stanoveno, že poddaný, který se soupisu záměrně vyhne, bude se ukrývat nebo dokonce uprchnout, poté co bude dopaden, bude zatčen a potrestán dvěma lety prací na pevnostních stavbách. Pokud by ukryl svůj dobytek před soupisem, kdekoli bude dobytek nalezen, bude konfiskován.

Hlavním cílem konskripcí zachycujících pouze civilní obyvatelstvo a uskutečněných mezi lety **1771 až 1851** bylo zjištění branné schopnosti obyvatel. Nový konskripční patent z 18. září 1777 přispěl

k dalšímu zpřesnění soupisového systému. V letech 1771-1776 vojenské konskripce podléhalo pouze křesťanské mužské obyvatelstvo, tříděné podle věku a stavu. Doplňující vrchnostenské soupisy sice evidovaly všechno obyvatelstvo, ale značně nepřesně. V roce 1780 byl zaveden pozměněný konskripční systém, který se v Rakousku s drobnými úpravami udržel až do roku 1850-1851. Konskripce uskutečněné po roce 1780 zachycovaly všechno obyvatelstvo domácí a do roku 1804 včetně dětí ve věku od 1 roku. Patentem z 25. října 1805 bylo nařízeno, aby byly stejně přesně jako muži evidovány i ženy a aby do konskripce byly zahrnuty i děti od narození. Teprve od roku 1807 jsou výsledky vojenských i politických šetření jednotné.

Konskripce prováděly souběžně vojenské a politické úřady do roku 1827 každoročně, následně od roku 1830-31 v tříletých intervalech (tj. 1834, 1837, 1840, 1843, 1846). Údaje získané v tříletých periodách nebyly výsledkem opakovaných realizací nových soupisů, ale revizí dříve zjištěných údajů. Zapisováno bylo domácí obyvatelstvo (tj. osoby příslušné do dané obce), které bylo rozlišováno na přítomné a nepřítomné. Z vojenských důvodů byly stále podrobnější informace zjišťovány za mužskou populaci.

Soupis, který se měl uskutečnit v roce 1849 byl vlivem revoluce 1848/49 proveden až ke konci roku 1850. Následné politické změny měly nepřímo vliv i na evidenci obyvatelstva. Konskripce provedenou v roce 1851 končí souvislá řada soupisů domácího obyvatelstva na našem území.

Výsledky nejstarších konskripcí jsou dochovány velmi neúplně. Od roku 1828 byly pravidelně otiskovány v oficiálních Tafeln zur Statistik der Österreichischen Monarchie (1828-1865).

Sčítání lidu v roce 1857

Sčítání lidu z roku 1857 je označováno jako přechod mezi soupisy obyvatelstva a moderními sčítáními lidu. Konalo se poprvé k jednomu dni 31. 10. 1857, a to podle císařského nařízení ze dne 23. března 1857 č. 67 ř. z. Na rozdíl od soupisů obyvatelstva, úzce specializovaných se zřetelem k zcela jednoduchým potřebám tehdejší společnosti, stávají se sčítání lidu provedená na území našeho státu od poloviny minulého století základním pramenem téměř všech statistických dat, nejen o obyvatelstvu, o jeho počtu a složení, ale zároveň o celé ekonomice země.

Provedením sčítání byla pověřena obecní představenstva a úřady politických okresů, které měly zajistit výběr sčítacích komisařů. O tom, zda sčítání bude provádět obecní představenstvo nebo politický úřad okresní rozhodoval krajský úřad. Císařské nařízení dále stanovilo, že sčítání má být ve všech korunních zemích konáno vždy s šestiletou periodicitou k 31. říjnu příslušného roku. Vedle domácího obyvatelstva byli sčítáni i cizinci. K domácímu přítomnému obyvatelstvu byly přičítány také osoby patřící do dané obce, i když v době sčítání nebyly v obci přítomny.

V osadách, kde sčítání prováděla obec, předal představený obce každému majiteli domu či jeho správci příslušný formulář k rozdělení mezi nájemce domu společně s tištěnými instrukcemi k vyplnění. Za nájemce, kteří neuměli psát nebo byli nepřítomni v době sčítání byl povinen vyplnit formulář majitel resp. správce domu. Po shromáždění vyplněných formulářů za jednotlivé nájemce včetně za sebe, byl povinen je zaslat v obci stanovené lhůtě představenému obce. Ze shromážděných formulářů byl představený obce povinen sestavit sumární tabulky s údaji o domácím obyvatelstvu, o cizincích a o dobytku. V osadách, kde sčítání prováděl sčítací komisař, sestavoval, dle údajů mu nahlášených od hlav rodin a od osob samostatně žijících za přítomnosti představeného obce, sumární tabulky za obyvatelstvo, za cizince a dobytek dané obce.

Za vyhýbání se sčítání nebo za záměrné udání nepravdivých údajů anebo za porušení povinností vyplývajících z tohoto právního předpisu mohl okresní úřad uložit pokutu ve výši od 1 zl. až do 20 zl. k. m., která měla připadnout do fondu chudých dané obce, nebo trest až týdenního vězení.

Sestavené obecní přehledy byly postoupeny místně příslušným okresním úřadům a zde vytvořené okresní přehledy byly dále předány krajským úřadům. Krajské úřady byly povinny vyhotovit krajské přehledy, na jejichž základě byly sestavovány zemské přehledy, které se předkládaly ministerstvu vnitřních záležitostí k sestavení hlavních přehledů. Hlavní přehledy byly prezentovány panovníkovi a následně byly vyhlášeny. Počínaje rokem 1857 se na realizaci sčítání obyvatelstva již nepodílely vojenské úřady.

Sčítání lidu v letech 1869 až 1910

První moderní sčítání lidu bylo provedeno v roce 1869 a jím začíná nové období populačních cenžů na našem území. Říšským zákonem z 29. 3. 1869 byla stanovena stálá desetiletá periodičita sčítání s tím, že s výjimkou prvního se všechna další měla konat vždy o půlnoci z 31. prosince na 1. ledna roku končícího nulou. Uvedený článek byl až do konce Rakousko-Uherska dodržen. Zákon stanovil také vymezení sčítaného obyvatelstva a většinu znaků zjišťovaných u obyvatelstva.

Počínaje rokem 1869 byla sčítání lidu provedena podle zásad, které stanovily mezinárodní statistické kongresy, konané v druhé polovině 19. století (prvý byl bruselský kongres v roce 1853). Z tehdy stanovených hlavních zásad vycházejí do značné míry populační cenže i dnes. Na rozdíl od předchozích soupisů začínají nová sčítání postupně plnit i funkci hospodářské statistiky a poskytovat stále více ekonomických znaků o obyvatelstvu jako pracovní síle. Svědčí o tom i klasifikace povolání a odvětví, která byla v zásadě použita ještě při sčítání lidu v roce 1930.

Základem sčítání se stalo přítomné obyvatelstvo, zapisované v místě, kde bylo přítomno v rozhodném okamžiku sčítání (tj. k 31. prosinci určeného roku). Dále bylo zjišťováno trvale a dočasně nepřítomné obyvatelstvo s domovskou příslušností v dané obci.

V roce 1869 byl spolu se sčítáním také proveden první soupis bytů a stal se následně součástí všech dalších sčítání po deseti letech. V roce 1869 byl však omezen pouze na Prahu a Brno, v roce 1910 zahrnoval již 37 měst resp. aglomerací.

Při následujících cenzech docházelo k rozšiřování rozsahu zjišťovaných údajů. Například při sčítání 1880 byl nově zařazen na základě nařízení ministerstva vnitřní z 6. 8. 1880 dotaz týkající se obcovací řeči, prostřednictvím něhož byla nepřímo mapována etnická skladba obyvatelstva Předlitavska.

Prováděním sčítání bylo pověřeno ministerstvo vnitřní a řídily je okresní úřady. Na území jednotlivých obcí nesly za provedení sčítání odpovědnost obecní úřady, které byly zmocněny připravit důkladnou územní přípravu tak, aby nebyl vynechán ani jeden obydlý objekt. Sčítání byla tedy vždy úplná – zahrnovala všechny obce na území státu. Bylo kombinováno sebesčítání, kdy jednotlivé bytové strany (tj. domácnosti) byly povinny vyplnit sčítací lístek (Anzeigezettel), s užitím metody dotazování v některých obcích, kdy sčítací komisaři zjišťovali určité údaje přímo od obyvatel. Sčítacími komisaři museli být důvěryhodní lidé. Byli to zpravidla učitelé a spolupracovníci obecních úřadů. Sčítací archy byly připraveny v jazykových mutacích podle převládající etnické skladby obyvatelstva, byly přehledné a srozumitelné, aby vyplnění mohlo být jednoznačné.

Zákon rovněž v § 31 stanovoval sankce. Za vyhýbání se sčítání nebo poskytnutí nepravdivých údajů či za jiné nesplnění právním předpisem určené povinnosti byl kompetentní úřad oprávněn buď uložit peněžitou sankci ve výši 1 až 20 zlatých, jejíž výtěžek připadl fondu pro chudé dané obce, anebo vězení nepřekračující délku čtyř dnů.

Mezi hlavní účely cenžů konaných na území Rakousko-Uherska v 2. polovině 19. a na počátku 20. století patřilo především zjištění aktuálního počtu přítomného obyvatelstva, posléze také směry migrací, dále podchycení rychlých a výrazných strukturálních změn, kterými tehdejší společnost procházela a rovněž určení národnostní skladby jednotlivých regionů a míst, neboť na poměr národností byly vázány další právní předpisy.

Do rozpadu Rakousko-Uherska byla v Předlitavsku provedena sčítání lidu v letech 1869, 1880, 1890, 1900 a 1910, jejichž výsledky byly publikovány v edici Österreichische Statistik.

Velkým kladem rakouských sčítání bylo, že všechny výsledky byly vydány tiskem v rámci pramenných děl rakouské statistiky v řadě sčítání lidu. Rakouská sčítání z let 1890 – 1910 se svým obsahem, kvalitou zpracování a rozsahem publikovaných dat zařadila mezi nejlépe organizovaná a provedená sčítání své doby a jejich výsledky jsou dodnes nezastupitelným pramenem informací o obyvatelstvu tohoto regionu na přelomu 19. a 20. století.

Hodnota výsledků sčítání lidu rostla i v souvislosti s technickým pokrokem, který ovlivňoval zpracování dat. Od roku 1890 byla sčítání zpracovávána jednak dřívějším zcela decentralizovaným

způsobem, ale současně centrálně děroštitkovou technikou (na strojích zkonstruovaných Hermanem Hollerithem v roce 1887 pro americké sčítání lidu). Již tato technika umožnila daleko podrobnější třídění dat, postihnout některé vzájemné vazby a poskytnout tak i mnohem komplexnější a kvalitnější informace.

Sčítání lidu v roce 1921

První československé sčítání lidu a bytů se konalo k 15. únoru 1921 na základě zákona o sčítání lidu č. 256/222 Sb. z 8. 4. 1920. Nezbytnost provedení sčítání lidu byla vyvolána zejména informačními potřebami nově vzniklé Československé republiky, zejména pak potřebou informací o co nejpodrobnější struktuře obyvatelstva nově vytvořeného státu. Jeho obsah se od předválečných sčítání poněkud lišil; nadále však bylo zjišťováno a výsledky zpracovány za obyvatelstvo přítomné, nikoliv bydlící.

Zároveň byl proveden soupis bytů, a to v 28 aglomeracích, které měly alespoň 20 tisíc obyvatel. V těchto obcích bydlelo v českých zemích 20 % obyvatel, na Slovensku 6 %.

Za politicky nejdůležitější se považovalo zjištění národnosti obyvatelstva. Rakouská ani uherská sčítání nezjišťovala národnost přímo, ale prostřednictvím jazyka (Rakousko od roku 1880 obcovací jazyk, Uhersko mateřský jazyk). Prvé československé sčítání v roce 1921 od tohoto způsobu upustilo a zjišťovalo svobodné přiznání každého jednotlivce, jaké je národnosti, i když v určité vazbě na jazyk mateřský. Byla přijata definice národnosti, podle níž "národností jest rozuměti kmenovou příslušnost, jejímž vnějším znakem jest zpravidla mateřský jazyk". Tato definice, jejíž přijetí bylo provázeno ostrými spory, měla odstranit pro české a slovenské etnikum znevýhodňující definice národnosti určované podle "obcovací řeči", která nahrávala německému jazyku. Odkaz na kmenovou příslušnost také umožnil, aby se ke své národnosti přihlásili i Židé nebo Cikáni, i když nemluvili hebrejsky nebo cikánsky. Ačkoli oficiálně existovala "československá národnost", bylo možno zjistit počet obyvatel české a slovenské národnosti odděleně.

Sčítání lidu 1921 bylo považováno za úspěšné jak po stránce organizační, kdy bylo nutno překonat územně administrativní rozdíly českých zemí na jedné a Slovenska a Podkarpatské Rusi na druhé straně, tak po stránce úplnosti a správnosti zjištění (nízký podíl neúplných odpovědí), a hlavně po stránce zpracování (kombinační tabulky) i po stránce analytické.

Toto sčítání se vyznačuje poměrně značným rozsahem publikací s jeho výsledky, které byly publikovány v 7 svazcích Československé statistiky (9, 20, 21, 22, 23, 37 a 40). Kromě toho byl vydán první Statistický lexikon obcí v Republice Československé, zvláště za Čechy, Moravu a Slezsko a Slovensko, který se stal základem pro všechny další „československé“ lexikony, zpracováváné po sčítání lidu. Zpracování sčítání bylo provedeno na Powersových děroštitkových strojích.

Z předválečných sčítání lidu je nutno připomenout "Předběžné sčítání lidu" na Slovensku, provedené již k 3. březnu 1919. Toto předběžné sčítání probíhalo ve složité situaci pod různými politickými tlaky, ale poznatky z jeho provádění se staly užitečnou školou při přípravě a provedení všeobecného sčítání v roce 1921.

Sčítání lidu v roce 1930

Druhé československé sčítání lidu a sedmé novodobé sčítání na území československého státu od roku 1869 se uskutečnilo **k 1. prosinci 1930** podle zákona č. 47/1927 Sb. Vycházelo ze zkušeností sčítání 1921, avšak program sčítání byl v několika směrech rozšířen.

Poprvé (a jako v jedné ze tří evropských zemí) bylo součástí sčítání zjišťování a podrobné zpracování fertility žen, což mělo mimořádný význam pro zkoumání reprodukce obyvatelstva v Československu. Poprvé byly také podrobněji zpracovány údaje za domácnosti, rodiny a manželství. Za zmínku stojí rozdílnost v pojetí národnosti.

Sčítání lidu v roce 1930 zjišťovalo sice opět národnost přímo, ale s návodem, že se národnost zapisuje zpravidla podle mateřského jazyka. Stejně jako při sčítání v roce 1921 byla definice národnosti předmětem kritiky z řad reprezentantů národních menšin i řad většinové populace. Již v minulosti se významní demografové přikláněli k názoru, že při sčítání lidu by se mělo zjišťovat obojí, tj. jak

národnost, tak i mateřský jazyk. Toto doporučení však bylo uplatněno až při sčítání v roce 1991.

Při sčítání v roce 1930 bylo kromě přítomného obyvatelstva zjišťováno i obyvatelstvo bydlící, což znamenalo větší sepětí demografických charakteristik s místem trvalého pobytu sčítané osoby. Celé zpracování z důvodu návaznosti na sčítání předchozí, ale i z analogické praxe většiny ostatních států bylo provedeno za obyvatelstvo přítomné. Z nových znaků zařazených do sčítání je také nutno uvést důležitou územní charakteristiku sčítaných osob, a to šetření o jejich minulém bydlišti, pokud osoba nebyla sčítána v obci svého narození.

Sčítání 1930 zjišťovalo a zpracovalo opět gramotnost obyvatelstva, tj. znalost čtení a psaní, a to v řadě cenných kombinací, např. podle národnosti apod. V tomto sčítání se objevily také otázky na tělesné vady obyvatelstva, což zůstávalo aktuální zejména z hlediska krátké doby uplynulé od ukončení první světové války. Prohloubily se také informace o povolání zjišťováním i povolání vedlejšího.

Obdobně jako v roce 1921 byl spolu se sčítáním lidu proveden soupis bytů, avšak pouze v obcích, které měly 10 tisíc a více obyvatel, což představovalo zahrnutí 17 % obyvatel republiky.

Hlavní výsledky sčítání lidu 1930 byly publikovány v 8 svazcích edice Československá statistika (98, 104, 113, 116, 126, 146, 151 a 153) a zpracování dat o bytech v samostatném svazku č. 107. V roce 1934 byl vydán 1. díl Statistického lexikonu obcí v Republice československé, který zahrnoval území Čech. V následujícím roce pak byl vydán 2. díl za zemi moravsko-slezskou.

Sčítání lidu z roku 1921 a 1930 byla jak z hlediska obsahového, tak i z hlediska zpracování, vyhodnocení a publikování i z dnešního pohledu na vysoké úrovni. Poměrně široký publikační systém s hlavními výsledky sčítání byl doplněn publikováním podrobné dokumentace všech fází sčítání, čímž poskytuje neocenitelné informace a vysvětlení důležitých skutečností o přípravě a průběhu těchto rozsáhlých statistických akcí, o zpracování i vyhodnocování.

Soupisy obyvatel v roce 1946 a 1947

První všeobecné sčítání po 2. světové válce bylo na celém území bývalého Československa uskutečněno v roce 1950, avšak nezbytná potřeba statistických dat vyvolaná značnými poválečnými změnami v počtu obyvatelstva vedla k provedení stručných soupisů obyvatel před tímto sčítáním. Tyto soupisy byly uskutečněny k 4. říjnu 1946 na Slovensku a k 22. květnu 1947 v českých a moravských krajích, kde kromě toho byl k 31. lednu 1946 proveden soupis domů a bytů. V těchto případech nešlo o sčítání v pojetí všeobecného sčítání lidu, domů a bytů; kromě zjištění celkového počtu obyvatel bylo cílem těchto soupisů, pokud jde o Slovensko především získat podklady o pracovních silách a zpřesnit informace pro zásobování obyvatel, a v českých zemích zejména získat podklady pro potřeby národního pojištění.

Přes rozdílné cíle a omezený rozsah zjišťovaných dat i nejednotnost rozhodného okamžiku zjišťování, mají tyto soupisy v mnoha směrech značnou informační hodnotu, např. byly získány informace za celé území státu nejen o počtu obyvatel a jeho složení podle věku, rodinného stavu, ale i údaje o sociálním a ekonomickém složení obyvatel, údaje o počtech obcí a jejich velikostní struktuře. Významná a jedinečná jsou data o dosídlování českého pohraničí a naopak vysídlování vnitrozemských okresů a dále údaje o místě pobytu (vč. zahraničního) k 1. 5. 1945.

Výsledky soupisů se staly základem prvních věkových bilancí obyvatelstva, přehledem nového rozmístění obyvatelstva, a to zvláště v pohraničí. Současně se získaly některé zkušenosti pro přípravu sčítání lidu plánovaného a uskutečněného v roce 1950. Byly zveřejněny v edici Československá statistika, svazek 184, Praha SÚS, 1951, a ve Zprávách Státního úřadu statistického Republiky Československé, 29, 1948, č. 31-36, 43, 44, 49-53, 103-105. Výsledky soupisů domů a bytů zveřejnil Státní úřad statistický ve Statistických informacích, řada Populační statistika, 1946 - č. 3 a 5, 1947 - č. 3, 4, 5 a 7, 1948 - č. 7.

Sčítání lidu 1950

Třetí sčítání lidu od vzniku Československa, uskutečněné **k 1. březnu 1950** bylo provedeno na podkladě usnesení vlády z 22. června 1948 a usnesení Ústřední plánovací komise, po nichž bylo přijato vládní nařízení z 18. října 1949 č. 224 Sb., o sčítání lidu v roce 1950 a soupisech s ním spojených. Úzce navazovalo na sčítání v roce 1930. Vyznačuje se však některými zvláštnostmi od předchozích, ale v některých směrech i následných sčítání.

Poprvé bylo se sčítáním lidu na celém území státu a ve všech obcích spojeno sčítání domů a bytů a kromě toho byl současně prováděn soupis průmyslových a živnostenských závodů a soupis zemědělských závodů.

Jedním ze základních cílů sčítání v roce 1950 bylo postihnout v širším rozsahu změny, ke kterým po druhé světové válce došlo, ztráty v populaci, odsun německého obyvatelstva, reemigraci, nové rozmístění a přesídlení statisíců osob, a to zvláště do pohraničí českých zemí a sociální složení obyvatelstva, údaje o bytovém a domovním fondu a jeho struktuře a některé další důsledky válečných a poválečných změn v národním hospodářství.

Cíle sčítání v roce 1950 nebyly v plném rozsahu splněny, podcenila se náročnost spojení několika soupisů v jedinou akci (především soupisů závodů), kapacitní možnosti, zejména zpracovatelské i možnosti finanční.

Pokud jde o metodické přístupy a technické zpracování dat, nedošlo ve srovnání se sčítáním v roce 1930 k podstatným změnám. Připomenout je však třeba dvě odlišnosti, týkající se zjišťování národnosti a klasifikací povolání a odvětví. Při sčítání v roce 1950 se zjišťovala "národnost sčítaného, definovaná jako příslušnost k národu, s jehož kulturním a pracovním společenstvím je sčítaný vnitřně spjat a k němuž se hlásí". Sčítání v roce 1950 důsledně rozlišilo profesní a odvětvové hledisko a vznikají tak dvě nové klasifikace - odvětvová klasifikace a klasifikace profesní. V odvětvové klasifikaci byla mj. rozlišena průmyslová velkovýroba od malovýroby, což dřívější klasifikace omezená pouze na osobní povolání neumožňovala.

Sčítání 1950 bylo posledním, jehož výsledky byly zpracovány a publikovány za tzv. přítomné obyvatelstvo (tedy podle místa přítomnosti sčítaných osob v den sčítání, nikoli podle místa jejich trvalého bydliště). Rovněž toto sčítání bylo posledním z období do roku 1991, při němž se zjišťovala příslušnost k církvím. Tato data byla publikována až v závěru 50. let, a to jen v souhrnech za české země a Slovensko, nikoli v územním členění nebo v dalších strukturálních aspektech. Všechny tyto údaje zůstaly zachovány pouze v uložených rukopisných tabulkách, z nich však většina byla zničena povodní v roce 2002.

Zpracování výsledků za domy a byty bylo omezeno na některé nejdůležitější údaje, řada informací byla k dispozici pouze za kraje a okresy. Kromě toho v této době byla data sčítání utajována, veřejné publikování bylo výrazně omezeno. Výsledky sčítání 1950 byly postupně publikovány různými způsoby jako neveřejné a s omezeným počtem výtisků. V podobě vytištěných publikací byly výsledky sčítání vydány v nákladu pouhých 200 výtisků až v letech 1957-1958, a to ve čtyřech svazcích - Československá statistika, řada A, svazky 3 a 6 resp. Nová řada, skupina A, svazky 26 a 27 pod společným názvem Sčítání lidu a soupis domů a bytů v republice Československé ke dni 1. března 1950. Pro veřejnost byla data sčítání 1950 uvolněna po odtajnění až v roce 1962.

Přes všechny problémy, zůstávají i výsledky sčítání 1950 závažným dokumentem doby, kterou charakterizují a cenným informačním pramenem. V této souvislosti nelze opomenout Statistický lexikon obcí Republiky Československé, který kromě řady místopisných údajů a údajů za obyvatelstvo obsahuje i seznam názvů obcí a osad, které byly po 5. květnu 1945 přejmenovány (z německých a maďarských názvů na české a slovenské), sloučeny nebo zrušeny. Značnou informační hodnotu mají i poměrně podrobné údaje o reemigrantech a údaje o sociálně ekonomické struktuře obyvatelstva, odrážející novou situaci ve vývoji společnosti.

Sčítání lidu, domů a bytů 1961

Sčítáním 1961 začíná další nová etapa československých populačních censů. Bylo uskutečněno **k 1. březnu 1961**. Legislativním základem sčítání se stalo vládní usnesení z 25. května 1960 č. 459 a vyhláška vlády o provedení sčítání č. 85/1960 Sb.

Jeho výsledky poprvé v historii sčítání představují integrovaný census se vzájemným propojením údajů o obyvatelstvu, domácnostech, bytech a domech. Toto propojení přineslo zcela novou kvalitu dat a výrazně rozšířilo možnosti jejich využití.

Poprvé byly také zpracovány údaje o obyvatelstvu podle místa trvalého pobytu, významný byl i velmi podrobný územní detail zpracovávaných dat. Data sčítání za bydlící obyvatelstvo umožnila následně založit a vést roční bilance obyvatelstva podle řady kritérií.

Nelze také opomenout nové metodické vymezení "domácnosti". Na svou dobu velice progresivní koncepce censových domácností vycházející z báze rodinných vztahů a podrobné zpracování dat významně rozšířilo informace o struktuře rodin a domácností, o velikosti rodin, o počtech a složení neúplných rodin se závislymi dětmi, o rozsahu třígeneračního soužití i o způsobu a podmínkách bydlení.

Poprvé byly zjišťovány a zpracovány údaje také o dojížděci do zaměstnání mezi okresy i do větších měst. Rovněž poprvé byly získány údaje o nové sociální skupině družstevníků, podrobné údaje o úrovni školního vzdělání podle věkových skupin a pohlaví apod.

Oproti minulosti byl zcela nesrovnatelný rozsah publikovaných výsledků i analytické využití dat. Hlavní výsledky sčítání 1961 vyšly ve čtyřech svazcích edice Československá statistika, Nová řada, skupina A Pramenná díla, v roce 1965 pod společným názvem Sčítání lidu, domů a bytů v ČSSR k 1. březnu 1961. V letech 1963-1965 byly postupně vydány tiskem jednotlivé krajské publikace s množstvím údajů a analýzou výsledků za celý kraj a jeho okresy. V roce 1965 vyšla tiskem celostátní publikace Vývoj společnosti ČSSR v číslech, v nákladu 5000 výtisků. V roce 1966 byl vydán Statistický lexikon obcí ČSSR 1965.

Sčítání lidu, domů a bytů 1970

Sčítání 1970 bylo připravováno na podkladě usnesení vlády ČSSR ze 14. dubna 1965 č. 157, vlastní sčítání proběhlo podle usnesení vlády ČSSR z 5. března 1970 č. 41, které se stalo základem pro usnesení vlády ČSR z 18. března 1970 č. 54 a vlády SSR z 8. dubna 1970 č. 108. V květnu 1970 pak vydal předseda FSÚ celostátní vyhlášku o sčítání, která obsahovala mj. vymezení objektů sčítání a seznamovala s povinností sdělit údaje požadované při sčítání a navazujícím mikrocensu. Uskutečnilo se **k 1. prosinci 1970**.

I když sčítání lidu 1970 (ale i 1980) přineslo některé nové aspekty a přístupy, zejména pak v oblasti zpracovatelské, základem a východiskem zůstalo kvalitativně nové pojetí sčítání z roku 1961.

K významné změně došlo v technice a technologii zpracování, které od děroštitkové techniky přešlo k centrálnímu zpracování dat na velkokapacitním sálovém počítači CDG 3300 (tehdy největším v ČSSR), kterému předcházelo decentralizované pořízení dat v krajích. Automatizované zpracování dat umožnilo daleko větší možnost třídění, kombinaci dat a dále tak zvýšilo jejich informační hodnotu a využitelnost.

Do sčítání bylo zařazeno např. rodné číslo, státní příslušnost, mateřský jazyk, zjišťování etnické skupiny Cikánů. V rámci zjišťování dojížděky do zaměstnání, škol a učení její frekvence, vzdálenost, doba a používaný dopravní prostředek. Důležité bylo zjištění o chtěném nebo nechtěném soužití censových domácností v jednom bytě a dále vybavení domácností některými předměty dlouhodobého užívání. Poprvé byly výsledky sčítání zpracovány i za tzv. základní sídelní jednotky (ZSJ). Se sčítáním lidu bylo od roku 1970 spojováno 2% výběrové šetření u domácností - Mikrocensus, jehož základním cílem bylo zjišťování diferenciací v příjmové úrovni různých skupin domácností a postižení některých dalších stránek jejich životní úrovně.

Po metodické stránce se sčítání připravovalo a uskutečnilo podle mezinárodních doporučení Evropské hospodářské komise a Konference evropských statistiků a podle doporučení Stálé komise RVHP pro statistiku, jež určovalo minimální rozsah zjišťování a zpracování.

Zpracování výsledků na počítači umožnilo velmi širokou publikaci údajů, a to v rozdílných okruzích a časových termínech. Pro aktuální potřebu byly vydány tiskem předběžné výsledky, údaje výběrového zpracování a část mikrocensu o příjmech. Poté probíhalo zpracování postupně podle okresů s diferencovaným rozsahem územního detailu.

Všechny publikace byly vydány v edici Československá statistika, řada Sčítání lidu, pod společným názvem Sčítání lidu, domů a bytů k 1. 12. 1970. FSÚ vydal v roce 1975 publikaci nazvanou Vývoj společnosti ČSSR v číslech - podle výsledků sčítání lidu, domů a bytů 1970 - v celkovém nákladu 4 000 výtisků. Obdobné publikace vydaly i národní statistické úřady (ČSÚ: Sčítání lidu, domů a bytů 1970 - ČSR, vydáno v nákladu 1 000 výtisků). FSÚ publikoval dále téměř 20 monotematických rozborů v edici Zprávy a rozborů, následně byl vydán Statistický lexikon obcí ČSSR 1974.

Zcela mimořádným a nesmírně cenným je **Retrospektivní lexikon obcí Československé socialistické republiky 1850 - 1970**, vydaný Federálním statistickým úřadem v roce 1978. Byl zpracován Federálním statistickým úřadem, Českým statistickým úřadem, Slovenským statistickým úřadem a oblastními statistickými orgány ve spolupráci s ČSAV, SÁV a dalšími úřady a ústavy. Tento lexikon zahrnuje údaje o vývoji a rozmístění obyvatelstva, o počtu domů podle obcí a jejich částí od roku 1850 do sčítání v roce 1970. Jde o jedinečné dílo, dokládající i význam a důležitost sčítání pro charakteristiku zejména sídelních i sociálně ekonomických změn v naší zemi.

Sčítání lidu, domů a bytů 1980

Legislativním základem k realizaci sčítání lidu v roce 1980 bylo usnesení vlády ČSSR ze dne 26. ledna 1978 č. 16, ze kterého pak vycházelo usnesení vlády ČSR ze dne 8. března 1978 č. 73 a usnesení vlády SSR ze dne 5. dubna 1978 č. 106. Tato usnesení vlád vycházela ze zákona č. 21/1991 Sb. V návaznosti na tato usnesení pak vydaly okresní národní výbory jednotné vyhlášky k informování obyvatelstva o sčítání. Konalo se **k 1. listopadu 1980**.

Sčítání 1980 se svým rozsahem a způsobem provedení prakticky nelišilo od sčítání 1970. Za nové prvky sčítání 1980 lze považovat prohloubení dat o plodnosti žen, třídění základních sídelních jednotek podle typů a velikosti, směrové zpracování dat o dojížděci do zaměstnání (dříve jen bilanční), tisk přehledných tabulek s hlavními údaji za okresy a města a výpočty nekryté potřeby bytů jednotným způsobem až do úrovně měst. V rámci sčítání se opakoval soupis Cikánů. Podobně jako v minulých sčítáních se staly nové výsledky podkladem pro výpočet zpřesněných prognóz očekávaného budoucího vývoje obyvatelstva.

Specifickým a samostatným prvkem v průběhu sčítání 1980 bylo založení centrálního registru obyvatelstva (CRO) při ministerstvu vnitra, místo dřívější Ústřední evidence obyvatelstva. K této akci se použilo samostatného registračního lístku vyplňovaného za každou osobu. V návaznosti na sčítání měl být původně založen jednotný registr bytů. Metodické a organizační problémy spolu s vysokou finanční náročností vedly k tomu, že i přes dřívější experimentální ověření možnosti registr založit a vést jej se původní představy nerealizovaly.

Při sčítání 1980 bylo, po obsahové, metodické a organizační stránce, a také průběhem a rychlostí zpracování dosaženo v té době maxima. Díky tehdy nejvýkonnějšímu sálovému počítači CYBER se poměrně výrazně zrychlila nejen doba zpracování, ale i publikování výsledků. Výsledky sčítání byly vydány tiskem (xerografické publikace od měst až po republiky) a současně také v plném rozsahu na mikrofiších.

Hlavní výsledky sčítání byly zveřejněny v edici Československá statistika a v edici Zprávy a rozborů Federálního statistického úřadu. V roce 1984 byl vydán Statistický lexikon obcí ČSSR 1982.

Sčítání lidu, domů a bytů 1991

Právním podkladem pro uskutečnění sčítání 1991 byl zákon č. 21/1971 Sb. o jednotné soustavě sociálně ekonomických informací. Navazujícími dokumenty bylo usnesení vlády ČSSR č. 124 z 28. května 1987, usnesení vlády ČSR č. 218 z 15. 9. 1987 a SSR č. 199 z 11. 9. 1987. Původně měla být rozhodným okamžikem sčítání půlnoc z 30. listopadu na 1. prosinec 1990. Termín československého sčítání lidu byl následně z důvodu souběhu s konáním voleb změněn na 3. března 1991, a to usnesením vlády ČSFR č. 186/1990 a navazujícími usneseními vlád ČR č. 119/1990 a SR č. 240/1990. Rozhodným okamžikem sčítání byla stanovena půlnoc ze soboty 2. 3. 1991 na neděli **3. 3. 1991**.

Sčítání lidu 1991 bylo posledním sčítáním československým i posledním sčítáním 20. století. Podrobné informace o SLDB 1991 lze nalézt zejména v publikaci „Sčítání lidu, domů a bytů 1991 – Pramenné dílo“, Český statistický úřad, Praha 1995.

Svým rozsahem i způsobem provedení se sčítání 1991 nelišilo od sčítání v roce 1980. Bylo opět integrovaným populačním, bytovým a domovním censem. Příprava sčítání lidu 1991 byla však v jeho závěrečné fázi ovlivňována rychle se měnící situací po listopadu 1989. V souvislosti s tím a jako reakce na společensko-politické přeměny došlo ve srovnání se sčítáními minulými k některým obsahovým a metodickým změnám.

Po čtyřicetileté absenci byl program sčítání 1991 rozšířen o otázku náboženského vyznání sčítané osoby. Účelem zařazení této otázky do programu sčítání bylo zabezpečit informaci, kterou naposled poskytlo sčítání lidu 1950. Byly získány údaje za všechny církve a náboženské společnosti oficiálně působící v té době na území Československa. Přesto zařazení této otázky vyvolávalo ostré výhrady zpochybňující její legalitu.

Na základě mezinárodních doporučení a vnitřních požadavků byla do sčítání znovu zařazena otázka na mateřský jazyk a na trvalé bydliště v době narození sčítané osoby ke zjištění dlouhodobé migrace obyvatel a rodáků.

K zvláště výrazným změnám došlo v klasifikaci národností, a to zejména v návaznosti na ústavní zákon č. 23 Sb. ze dne 9. ledna 1991, kterým se uvozuje "Listina základních práv a svobod". V souladu s tímto ústavním zákonem byla otázka na národnost ve sčítacím archu uvedena s tímto vysvětlením: "rozumí se příslušnost k národu a je ponecháno každému, aby se svobodně vyjádřil o své příslušnosti podle svého přesvědčení". Sčítací arch umožňoval hned od počátku jakýkoliv zápis národnosti zcela bez omezení. Nebývale se tak rozšířil rozsah národností, za které byly výsledky zpracovány. Mezi nimi byla také poprvé národnost moravská a slezská.

K některým změnám ve srovnání s rokem 1980 došlo ve způsobu zjišťování a zpracování ekonomické aktivity a společenské skupiny. Mj. byly zjištěny a zpracovány údaje za "osoby hledající zaměstnání", tj. nezaměstnaní v rozhodný okamžik sčítání, dále "zaměstnavatelé a "pomáhající v soukromém sektoru (rodinném hospodářství)". Nové bylo rovněž rozdělení ekonomicky aktivních podle sektorů národního hospodářství na státní a soukromý.

Výše uvedené změny, které se promítly do zpracování výsledků sčítání, znamenaly nejen rozšíření mezinárodní srovnatelnosti, ale zejména umožnily zachytit počátek procesu hlubokých společenských a ekonomických změn v České republice.

Centralizované zpracování definitivních výsledků bylo provedeno ve výpočetním středisku Federálního statistického úřadu na výpočetním systému Cyber. Tomu předcházela fáze decentralizovaného zpracování spočívající především v kódování údajů a dále v pořízení dat v Podniku výpočetní techniky. Tabelační i publikační systém použitý při sčítáních 1970 a 1980 zůstal v principu zachován, i když s některými modifikacemi.

Z výsledků sčítání lidu 1991 bylo postupně vydáno za Českou republiku 848 základních datových publikací v celkovém nákladu 18 386 výtisků. Kromě základních publikací byly vydány mnohé další číselné a analytické publikace.

Hlavní výsledky byly zveřejněny v edici Česká statistika a monotematické analýzy v edici Zprávy a rozborů Českého statistického úřadu. V roce 1994 byl vydán Statistický lexikon obcí České republiky 1992 a v roce 1995 v edici Česká statistika souhrnná publikace „Sčítání lidu, domů a bytů – Pramenné dílo“.

Literatura

Fajfr, František - Jureček, Zdeněk - Ullmann, Ota. Sčítání lidu, domů a bytů. Praha: SÚS, 1960, Knižnice SÚS.

Československý statistický věstník, 1921-1931, roč. II.-X.

Sčítání lidu, domů a bytů 1991 – Pramenné dílo. Praha: ČSÚ, 1995.

Obyvatelstvo českých zemí v letech 1754-1918. Díl 1, 1754-1865. 1. vyd. Praha: ČSÚ, 1978.

Kárníková, Ludmila. Vývoj obyvatelstva českých zemích 1754-1914. 1. vyd. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd, 1965.

Dvořáček František. Soupisy obyvatelstva v Čechách, na Moravě a ve Slezsku v letech 1754-1921. Československý statistický věstník, 1924, roč. V., s. 247-302.

Růžková, Jiřina. Některé pohledy do historie a současnosti sčítání lidu. Statistika, 1989, č. 7, s. 289 - 294;

Růžková, Jiřina. Sčítání lidu v historii čs. státní statistiky. Statistika, 1989, č. 8-9, s. 339 - 343

Růžková, Jiřina. Připravuje se sčítání lidu, domů a bytů 1990. Statistika, 1989, č. 10, s. 425 - 429.

Swoboda, Helmut. Moderní statistika. Praha: Svoboda, 1977.

Prameny

Patent císařovny Marie Terezie ze dne 10. března 1770, kterým bylo nařízeno v království Českém, dolních a vnějších rakouských zemích všeobecné sčítání lidu, tažného dobytka a domů k zreorganizování vojenských obvodů. Národní archiv, PT – Archivní fond Sbirka patentů, 1779.

Reichs-Gesetz-Blatt für das Kaiserthum Österreich 1857, No 67, 23. März 1857, s. 176-249.

Reichs-Gesetz-Blatt für das Kaiserthum Österreich 1869, Stück XXXII., No 67, 25. Mai 1869, s. 307-314.